

ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱՆՈՒՄՅԱՆ ՄԵԼԻՆԵ
(ՀՅԹԻ)

ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԸ ՀԱՎԱՍՏՈՂ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ «ԱԼԵՄԴԱՐ» ՕՐԱԹԵՐԹՈՒՄ (1919 թ.)

Հայոց ցեղասպանության փաստագրման առումով առանձնահատուկ կարևորվում են օսմանյան ամբիոնները, որոնց շարքում նշանակալի տեղ է գրավում տվյալ ժամանակաշրջանի թուրքական մամուլը:

Առաջին աշխարհամարտում Թուրքիայի կրած պարտությունից հետո, պատերազմական տարիներին հարկադրյալ լուծարված պահպանված օսմանյան մամուլը սկսեց ակտիվորեն քննարկել հայոց տեղահանությունը, կոտորածները, դրանց կապակցությամբ հարուցված դատական գործերը, դատավարությունների ընթացքը և այլ հարակից խնդիրներ, որոնք մասնաւոր վիճաբանությունների առիթ դարձան թուրքական տարբեր օրաթերթերի միջև¹: Հայոց ցեղասպանության խնդրի հանդեպ մեծ հետաքրքրություն էր ցուցաբերում հատկապես «Ալեմդարը» («Դրոշակակիր») օրաթերթը:

«Ալեմդարը» հրատարակվել է Ստամբուլում 1912-1921թթ.²: Օրաթերթի պատասխանատու խմբագիրն էր Բեֆի Ջևադ Ուլունայը, իսկ տնօրենը՝ Ահմեդ (Փեհլիվան) Քադրին: Օրաթերթի 1918-1921թթ. տպագրված եզակի համարները պահպանվում են Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի գրադարանում³: 1919թ. սույն օրաթերթում տպագրված հայոց կոտորածներին վերաբերող հոդվածների մեջ առանձնահատուկ հիշատակության է արժանի օրաթերթի գլխավոր խմբագիր Բեֆի Ջևադ Ուլունայի հոդվածաշարը⁴:

«Ալեմդարի» գլխավոր խմբագիրը հայոց կոտորածներին, ինչպես մասնաւոր վերաբերյալ հարուցված դատական գործերին անդրադարձող իր առաջնորդողներում հատկապես շեշտում էր երիտթուրքերի դատաքննություններն արագ իրականացնելու և հանցագործներին անմիջապես պատժելու անհրաժեշտությունը: Փետրվարի 14-ին տպագրված «Տեղահանության և կոտորածների կապակցությամբ» վերնագրով հոդվածում նա իր մտահոգությունն էր արտահայտում այն փաստի կապակցությամբ, որ Թուրքիան հայոց կոտորածների դատաքննություններն -

իրականացնում էր հարկադրված, և որ դատավարությունների շարժառիթ էր ծառայել ոչ թե արդարության վերականգնումը, այլ ընդամենը Եվրոպայի առջև տառապալիքալի երևալու ցանկությունը. «Երկիրը, կամա թե ակամա, մի քայլ կատարեց դեպի արդարադատություն: Այն, ցավոք, կոչում ենք հարկադիր քայլ, քանզի, չգիտես թե ինչու, մեր երկրում բոլոր իրավական. տնտեսական և հասարակական միջոցառումների համար որևէ ազդեցիկ շարժիչ ուժի կարիք է զգացվում. այլ կերպ չենք կարողանում»⁵:

Նույն հոդվածում Ջևադն ընդգծում էր հայոց կոտորածների զանգվածային բնույթը. «Կառավարությունը, տեղահանության և կոտորածների խնդրո կապակցությամբ, դատարանին հանձնեց երեքից-հինգ - հոգու: Մի՞թե խնդիրն այդքանով ավարտվում է: Ինչպե՞ս կարելի է տեղահանությունն ու կոտորածները սահմանափակել մման շրջանակում»⁶:

«Ալենդարի» խմբագիրը իր հոդվածներում արագ գործելու կոչ էր անում հայոց կոտորածները քննող ռազմական արտակարգ ատյանին: Վերոհիշյալ հոդվածում Ջևադն գրում էր. «Ներկայումս ընթացող դատավարությունը՝ շատ ծանրաքայլ է առաջ գնում: Այդ մարդիկ (իթիհատականները-Մ.Ա.) արտակարգ արագությամբ գործեցին: Ինչու՞ նույնպիսի արագություն չի ցուցաբերվում արդարադատության իրականացման դեպքում»⁸:

Փետրվարի 20-ին հրապարակված «Ինչպիսի՞ն են եղել ուղեկառքի - ձիերը» հոդվածում Ջևադն շեշտում էր այն հանգամանքը, որ Յոզդատի դատավարության մեղադրյալներից Յոզդատի մութասարիֆի տեղակալ, Բողազլյանի կայմական Մեհմեդ Քեմալը, ոճրագործ լինելով հանդերձ, ընդամենը մի գործիք էր եղել Հայոց ցեղասպանության հեղինակների՝ գլխավոր պատասխանատուների ձեռքում, իսկ վերջիններս ոչ - միայն դեռ չեն պատժվել, այլև նույնիսկ չեն էլ կալանավորվել. «Ո՞վ է Քեմալ բեյը. եթե ճշմարտությունը որոնելու լինենք, այն բաղկացած կլինի արյունոտ մի կացնից: Արդարադատությունը պետք է կտրի այդ կացինը գործել տված ձեռքը, իսկ այդ ձեռքերը, այդ ուղեղները դեռ ազատ շրջում են մեր մեջ»⁹:

Նույն հոդվածում Ջևադն գրում էր. «Մեր առաջին իսկ հրապարակումներում ընդգծում էինք, որ կառավարությանը (երիտթուրքերի-Մ.Ա.) պատժելու համար կարիք չկա հետաքննության: Ոճրագործությունը հայտնի է, պատիժն էլ՝ պատրաստ: Խնդիրը պատժի արագ կիրառման մեջ է:

...Մահմուդ Շեֆքեթ փաշայի սպանության¹⁰ հեղինակների դատաքննությունը սահմանափակվեց մեկ նիստով: Մենք դեռ զբաղված ենք Քեմալի հանցավորությունը հաստատող վկաների փնտրտությամբ: Հասկացանք, ամբողջ աշխարհն էլ համոզվեց, որ այդ մարդը կատարել է - տվյալ ոճիրները: Ուրի՞շ ինչ ենք որոնում: Ինչու՞ խնդրին ժամ առաջ վ-

երջ չենք տալիս: Տեղահանության և կոտորածների դեպքերը իթթիհատականների հետիմսկած ամենազագրելի, մինչև այժմ չլսված իրադարձություններն են: Պատգամավորների պսղատում մեկը բուլավում էր, - թե այդ ազգին (հայերին-Մ.Ա.) կործանել է տալու մինչև վերջին շունչը: Նա, մեղքեր գործելուց դեռ չկշտացած, ազատ շրջում է: Եթե այս դատվողները փաստացի մարդասպաններ են, ապա իրական մարդասպաններն այստեղ են. թանձրուկներով լի վայրի ուղեղները գտնվում են մեր շրջապատում: Ինչու՞ են նրանց նորանոր աղետներ նախապատրաստելու հնարավորություն տալիս»¹¹:

Ջևադը, նույն հողվածում անդրադառնալով դատարանի՝ խնդիրը - ձգձգելու ցանկությանը, գրում էր հետևյալը. «Նախանցյալ օրը տեղի ունեցած դատական նիստի ընթացքում ականատես եղանք (դատարանի նախագահի-Մ.Ա.) տեղակալներից մեկի տված տարօրինակ հարցին: Հետաքրքրվում էր, թե ի՞նչ գույն, ի՞նչ ձև ունեին Քեմալի նստած ուղեկառքի ձիերը: Այդ հարցին պատասխան կտանք մենք.

-Ուղեկառքի ձիերը վիշապի տեսք ունեին, իսկ դրանց գույնը՝ արյան: Եթե դատարանը դա չարձանագրի, կարձանագրի պատմությունը»¹²:

Մարտի 28-ի համարում տպագրված «Տեղահանության և կոտորածների դատավարությունները» հողվածում Ջևադը, կոտորածների դատաքննությունները շրջան առ շրջան իրականացնելն անարդյունավետ գտնելով, առաջարկում էր խնդրի լուծման իր տարբերակը. «...Դատավարության՝ Յոզդատին վերաբերող հատվածն ավարտվելու է, ապա սկսվելու է Տրապիզոնի խնդիրը, այնուհետև՝ Դիարբեքիը և այլն, և այլն: -Քանի որ տեղահանություն և կոտորածներ եղել են Օսմանյան կայսրության բազմաթիվ վիլայեթներում, դե՛ պատկերացրեք՝ երբ կավարտվեն դրանք ամբողջությամբ»¹³: Այդ դեպքում անհրաժեշտ է որևէ բանական, - օրինական և տրամաբանական ելք գտնել: Այդ ելքը կա: Ավելի ճիշտ, այն ընկալում ենք ոչ թե որպես ելք, այլ միակ օրինական ճանապարհը, որին մինչև այժմ էլ պետք է հետևած լինեինք: Տեղահանություններն ու կոտորածները կրում են համընդհանուր բնույթ: Ընչտ չենք համարում այն որպես քաղաքացիական պատերազմ, գործը երկարացնելով, հույս ունի մի ամբողջ շարք գաղտնիքներ բացահայտել, ապա այդ տեսակետը ևս քննադատության չի դիմանում, քանզի տեղահանությունն ու կոտորածներն այն հանցագործություններն են, որոնք և՛ հայտնի են, և՛ հաստատված, և՛ ապացուցված: Այդ իսկ պատճառով առանձին-առանձին հետաքննություններն անհրաժեշտ չենք գտնում: Պետք է կազմակերպել մի դատավարություն, որը կլինի հասարակական հայցի հիման վրա: Խնդիրը պետք է լուծվի ընդհանուր դատավճռով»¹⁴:

Բեֆի Ջևադը շեշտում էր մահ կոտորածների խնդրում բոլոր իթթիհատականների՝ մեղքի բաժին ունենալու հանգամանքը, այդ թվում և նրանց, ովքեր, տեղյակ լինելով հանդերձ, չեն միջամտել. «Ավագա-

կախմից (նկատի ունի «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությանը-Մ.Ա.) շատ քիչ թվով մարդ ենք ճանաչում, որ տեղահանության և կոտորածների խնդրում չունենա իր մեղքի բաժինը: Այդ - ոճիրները գործողները մեղավոր են, դրանց գործիք եղողներն էլ են մեղավոր, լուրջում պահպանողները՝ մույնպես: Տեղահանությունը և կոտորածները «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության երբևէ խաղացած ամենաահասարատ ողբերգությունն էր: Անհմար է երկրի ամունից չտխրել, մարդկության ամունից այն չատել: Լուրջում, սպանիչ կերպով լուրջում պահպանելը մի՞թե մույնպիսի ոճիր չէ, որպիսին կոտորելն է: Նույնիսկ տեղին չէ հարցնել, թե դրանց դեմ ինչ կարելի էր ձեռնարկել, քանզի ավելի հեշտ կլիներ հրաժարվել, քան սեփական համոզմունքներին հակառակ գործել: Եթե այդ վճռական, այդ հաստատական քայլը կատարած լինեինք, երկիրն այս օրին չէր հասնի»¹⁵:

«Ալենդարի» խմբագիրը ապրիլի 9-ի համարում տպագրված «Ի պատասխան մի պաշտպանության» հոդվածում ընգծում էր հայոց կոտորածների կանխամտածված բնույթը, մտահղացողի և կատարողի միասնական լինելը. «Ենթադրենք՝ որևէ մեկը հանցագործություն է կատարել: Բնականաբար, չենք կարող այդ ոճրագործությունը նյութած ուղեղն ու ի կատար ածած ձեռքը միմյանցից բաժանել: Դա ո՛չ օրենքը թույլ կտա, ո՛չ էլ բանականությունը: Եթե Բեհանդին Շաքիրը, ողբերգություններ հղացած ուղեղն էր, ապա Քեմալ բեյն ու իր հանցակիցները այդ ուղեղի չարագործությունները նախապատրաստող ձեռքերն էին: Օրենքը ձեռքն էլ է կտրում, ուղեղն էլ՝ հանգցնում»¹⁷:

Բեֆի Ջևադը մարտի 23-ի համարում հրապարակված «Ջեմալիի-ջյան էֆենդու խոսքերը» հոդվածում պատերազմի տարիներին թուրքական դատարանների՝ ամենեղ հայերին դատելու և դատապարտելու օրինակներ էր բերում. «Երբ գտնվում էինք Չորումում, ծանոթացանք մեր հայ հայրենակիցներից մեկի հետ, որը ցմահ բանտարկության դատապարտվելուց հետո աքսորվել էր այնտեղ և մի կերպ էր օձիքն ազատել մահից: Պետրոս Փափագյան անունը կրող այդ մարդու մոտ նոտաներ էին հայտնաբերել: Բուրսայի դատարանը, ոչ թե հանցագործության համար պատիժ, այլ պատժի համար հանցագործություն որոնելով, նոտայի բովանդակությունը որակել էր որպես հայկական քայլերգ: Երբ Պետրոս էֆենդուն դատարանում հարցաքննում էին նոտաների առնչությամբ, նույն պահին դրսում զինվորական նվազախումբը հենց այդ երաժշտությունն էր նվագում, սակայն նույնիսկ սույն հանգամանքը չէր օգնել մեր խեղճ հայրենակցին»¹⁸:

Նույն հոդվածում մտավորականը նշում էր հայերի՝ Օսմանյան կայսրության զարգացմանը բերած նպաստը, ընդգծում ցեղասպանության պատճառներից մի քանիսը՝ նախանձը քաղաքակրթված հայ ազգի նկատմամբ, հայերի ինչքը յուրացնելու մտադրությունը. «...Իթքիհատ-

ականցները սարսափելի հարված հասցրեցին արդյունաբերության, - ժամանակակից զարգացման մեջ շատ առաջ գնացած այդ ազգին: - Անհրաժեշտ էր հազեցնել ավազակախմբի սոված անդամներին: Պահուստային ֆոնդերը, վազոնային կողոպուտները, չարաշահումներն այլևս չէին բավարարում: Անհրաժեշտ էր կողոպուտի միջոցով հազեցնել ավազակախմբի ստոր խավին: Այդպես էլ վարվեցին, սակայն այդ կողոպուտի շահույթը (հայ-Մ.Ա.) ազգի արյունը, հոգին, ավելի ճիշտ - գոյությունն արժեցավ: Մինչդեռ հայերը այս երկրի երաժշտությանը թուրքերի չափ, գուցե և թուրքերից ավելի շատ են ծառայություններ մատուցել»¹⁹:

«Ալեմդարի» խմբագիրը, որպես հայոց ողբերգությունների - ականատես, «Ի պատասխան մի պաշտպանության» հողվածում հայ ազգի հանդեպ իրականացված բռնությունների օրինակներ էր բերում. «...Նման աղետալի տեսարանի մեկ ուրիշ անգամ էլ եմ հանդիպել. երբ դուրս էինք գալիս Հավգայից»²⁰, հանդիպեցինք զաղթականների մի քարավանի: Երկանիվ սայլեր լցված այդ խեղճ մարդիկ տեղափոխվում էին - ժանդարմների՝ ատրճանակի պես շառաչող մտրակների ուղեկցությամբ: Սի պատանի, սարսափելի նյարդային ջղածությունների մեջ ցնցվելով, իրեն սայլից ցած նետեց: Այդ անկումն այնքան անսպասելի եղավ, որ սայլում գտնվող ծնողները չկարողացան պահել իրենց տուժած որդուն: Ժանդարմը մոտեցավ, մտրակով ուշքի բերեց երեխային և սայլը նետեց: Մի փոքր անց մեկ ուրիշ ջղածություն մույն անկմամբ և մույն «դարմանով» ավարտվեց: Այնժամ նայեցի այդ սգավոր քարավանին, որ մոտենում էր՝ փոշու ամպ տարածելով ընդարձակ դաշտերի վրա, և այն տղայի հորն ու մորը. չէին լալիս, քանի որ համակերպվել էին վշտին»²¹:

Ապրիլի 10-ի համարում տպագրված «Ի՞նչ ենք ասում, ի՞նչ ենք ուզում» հողվածում «Ալեմդարի» խմբագիրը, կասկածի տակ առնելով կոտորածների՝ փոխադարձ լինելու մասին վարկածը, շեշտում էր, որ հայոց կոտորածները տեսել էր սեփական աչքերով և գրում էր որպես ականատես. «Կրկին օրակարգում է տեղահանության և կոտորածների խնդիրը: Ասվում է՝ այն փոխադարձ է եղել: Մեր առարկությունը վերաբերում է նաև փոխադարձ եղած լինելուն: Ասում են, իբր հայերը բռնաբարքներ են գործադրել խաղաղ բնակիչների հանդեպ: Գրում ենք՝ - ասում են, իբր, քանի որ նրանց արածը չենք տեսել մեր սեփական աչքերով: Այնինչ հայերի հանդեպ կատարված բռնությունները տեսել ենք - անձամբ»²²:

Խմբագիրը սույն հողվածում ևս շեշտում էր ոճրագործներին ըստ արժանվույն պատժելու անհրաժեշտությունը. «Ընդամենը արդարություն ենք պահանջում մեր հողվածներով: Արդարություն ասելով՝ ի նկատի ունենք՝ բռնությամբ համարժեք պատիժ: ...Այսօր քաղաքակիրթ աշխարհն ու մարդկությունը չեն կարող անտարբեր մնալ պատռված ա-

դիքների, հանված աչքերի, ջնջված ուղեղների հանդեպ: Չի կարելի մեծ հայրենասեր համարել այդ ողբերգական տեսարանների հեղինակներին: Միակ բանը, որ պարտավոր ենք անել, մի ողջ ժողովրդի դեպի բնաջնջում տարած մարդասպաններին պատժելն է»²³:

Ապրիլի 11-ի համարում հրապարակված «Ծայրահեղությունն արդարության մեջ. ձերբակալություններ, ազատ արձակումներ» հոդվածում Ջևադը, ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ հայոց կոտորածները կրել էին համատարած բնույթ, առաջարկում էր այդ գործով կազմակերպել ընդհանուր դատավարություն, որը կանցներ Օսմանյան կայսրության տարբեր հպատակներից բաղկացած հանձնաժողովի հսկողության ներքո. «Զանի որ հանցագործները հիմնականում մեղսակից են եղել միմյանց, ապա առանձին-առանձին դատական պրոցեսների - կազմակերպումն ավելորդ հոգս է: Կարելի է նույն հանցագործության համար մեղավորներին միասին դատել, տարբեր հպատակներից կազմել հանձնաժողով, և հանձնաժողովի «մեղավոր է» կամ թե «մեղավոր չէ» - խոսքերից հետո անմիջապես դատավճիռ կայացնել: Այդ կերպ լիովին բավարարված կլինի թե՛ եվրոպական և թե՛ օսմանյան հասարակայնությունը»²⁴:

Այսպիսով, «Ալեմդար» օրաթերթի խմբագիր Բեֆի Ջևադ Ուլունայի հոդվածաշում բերված վկայությունները մեկ անգամ ևս ապացուցում են, որ Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում Օսմանյան կայսրությունում հայ ազգի դեմ ուղղված գործողությունները՝ հալածանքներն ու կոտորածները, կանխամտածվել, մախապատրաստվել և հրահանգվել են իրքիհատական կառավարության կողմից, դրանք կրել են ոչ թե տեղական կամ մասնակի, այլ համատարած բնույթ: Ջևադն իր հոդվածներում շեշտում էր երիտթուրքական կառավարության՝ հայ ազգին մինչև վերջին շունչը բնաջնջելու մտադրությունը, ընդգծում՝ հայ ազգի կործանումը, մտահոգացողի ու իրականացնողի միասնական լինելը, կարևորում՝ Հայոց ցեղասպանության գլխավոր պատասխանատուներին՝ հեղինակներին, անմիջապես պատժելու անհրաժեշտությունը: Թուրք մտավորականը նշում էր, որ հայոց զանգվածային կոտորածներն ապացույցների կարիք չէին զգույմ. յուրանք այն հանցագործություններն էին, որոնք և՛ հայտնի էին, և՛ ապացուցված, և՛ հաստատված: Ջևադն ամփոսանքով էր գրում, որ հայոց տեղահանությունն ու կոտորածները քննելու և դատապարտելու շարժառիթ էր հանդիսացել ոչ թե արդարամտությունը, մի ամբողջ ազգի բնաջնջման ցավը, այլ ընդամենը՝ Եվրոպայի աչքում արդարադատ երևալու ցանկությունը: «Ալեմդար» օրաթերթի խմբագիրը մատնանշում էր քաղաքակրթված հայ ազգի՝ Օսմանյան կայսրության զարգացմանը բերած նպաստը, Հայոց ցեղասպանության պատճառներից մեկը՝ հայ ժողովրդի ունեցվածքը կողոպտելու և յուրացնելու ցանկությունը: Ջևադը կասկածում էր կոտորածների երկկողմանի լինելը, գրում,

որ հայ ազգի ողբերգությունը տեսել էր ամձամբ: Քանի որ «Ալեմդարի» խմբագիրը, մտավորական լինելով համդերձ, մաև հայոց կոտորածների ամմիջական ականատեսն էր, նրա վկայությունները կրկնակի արժեք են ձեռք բերում:

Եվ հենց իր՝ «Ալեմդար» օրաթերթի խմբագիր Բեֆի Ջևադ Ուլսունայի - խոսքերով ասած՝ եթե ամգամ վերոնշյալ վկայությունները չարձանագրվեցին էլ թուրքական ռազմական արտակարգ ատյանների կողմից, դրանք արձանագրեց պատմությունը:

MELINE ANUMYAN
(MIAG)

EVIDENCES IN OTTOMAN DAILY "ALEMDAR" (1919) CONFIRMING THE ARMENIAN GENOCIDE

Ottoman sources are playing an essential role for the documentary argumentation of Armenian Genocide. Turkish media of the concerned period is crucial in this regard.

After Turkey lost in the First World War, Ottoman media, which was forcibly silent during the War, started to discuss actively the deportation and massacres of Armenians, the judicial procedures, trails and other connected issues.

Turkish daily "Alemdar" was especially focused on Armenian Genocide.

Series of articles written by chief editor of "Alemdar" on Armenian Genocide printed in 1919 is worth of particular interest. In these articles author proves that Armenian massacres and pogroms in Ottoman Empire during First World War were programmed and implemented by the government of Young Turks and had massive character.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Sb'u Taner Akçam, İnsan hakları ve Ermeni sorunu, Imge kitabevi yayınları, 20-02, s.397.
2. Գրիկները (Գրիգոր Կերկերյան) «Ալեմդար» օրաթերթը բնորոշում է որպես կիսապաշտոն օրաթերթ, Բարձր Դոնան և սուլթանական պալատի բանբեր: - Sb'u Գրիկեր, Եռգղատի հայասպանութեան վավերագրական պատմությունը, Նիու Եորք, 1980, էջ 12:
3. Meydan Larousse Bûyûk Luğat ve ansiklopedi, birinci cilt, Istanbul, 1985 s.296.
4. Բեֆի Ջևադը ծնվել է 1890թ. Դամասկոսում: Հայրը՝ Ալի Մուհիդդին փաշան, եղել էր Անկարայի մահանգապետը: Բեֆի Ջևադը 1909թ. Գալաթասարայի լիցեյն ավարտելուն պես աշխատանքի է անցնում «Թանհին» («Արձագանք») և «Իքդամ» («Առաջընթաց») օրաթերթերում: 1912թ. հիմնում է «Ալեմդար» օրաթերթը: Իր քաղաքական հայացքների պատճառով իր քիհատականների կողմից արքտրվում է Սինոպ, Չորում և Կոնիա: Ստամբուլ վերադառնալուց - ամմիջապես հետո վերսկսում է «Ալեմդարի» հրատարակումը: Քննական -

շարժման դեմ հողվածներ գրելու պատճառով 1922թ., այս անգամ քեմալականների կողմից. արտաքսվում է երկրից: 1938թ. համաներում ստանալով՝ վերադառնում է Թուրքիա: 1953-1968թթ. թղթակցել է «Յենի սարահ» («Նոր առավոտ») և «Սիլլիիթ» («Ազգ») օրաթերթերին: Բեֆի Ջևադը մահ մի քանի - գեղարվեստական ստեղծագործությունների, այդ թվում՝ վեպերի հեղինակ է («Ավերակների մեջ», «Օրացույցով կանխատեսված փոթորիկներ», «Լեռների արքան», «Մեկ ուրիշ աշխարհ» և այլն): Տե'ս նշվ. աշխ., on ikinci cilt, Istanbul, 1985, s. 418.

5. Refi Cevad, Tehcir vc taktil münasebetiyle. Alemdar. 14 subat, 1919.
6. Նույն տեղում:
7. Խոսքը վերաբերում է Յոզղատի դատավարությանը:
8. Refi Cevad, նշվ. աշխ.:
9. Refi Cevad, Arabanın beygirleri nasıl imiş?, Alemdar, 20 şubat, 1919.
10. Սահմուդ Շեֆքեթ փաշա-սադրազամ (վարչապետ) երիտթուրքերի ժամանակաշրջանում, սպանվել է 1913թ.:
11. Refi Cevad, նշվ. աշխ.:
12. Նույն տեղում:
13. 1919 թ. թուրքական ռազմական արտակարգ ատյանները քննել են հայոց տեղականությանը և կոտորածներին վերաբերող 29 տարբեր դատական գործեր: Այդ մասին տե'ս՝ Taner Akçam, Ermeni tabusu aralanırken diyalogtan başka çözümler var mı?, Istanbul. 2002. s.87-92
14. Refi Cevad, Tehcir vc taktil muhakemeleri, Alemdar, 28 mart, 1919.
15. Նույն տեղում:
16. Փաստորեն, «Ալեմդարի» խմբագիրը տեղյակ էր, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության գաղափարախոս Բենհակդին Շաքիրն էր հատուկ կամակերպությունը հիմնականում բանտերից ազատված հանցագործներով կազմելու գաղափարի հեղինակը: (Տե'ս Մելվան Ջատե Բիֆաթ, Օսմանեան յեղափոխության մութ ծաղիկները եւ իթթիհատի հայաջինջ ծրագիրները, Պէրոյթ, 1968, էջ 113-118):
17. Refi Cevad. Bir müdafaa karşısında..., Alemdar, 9 nisan, 1919.
18. Refi Cevad, Cevahirciyan efendinin sözleri, Alemdar, 23 mart, 1919.
19. Նույն տեղում:
20. Հավգա-գյուղ Սամսունի հարավ-արևմուտքում:
21. Refi Cevad. Bir müdafaa karşısında..., Alemdar, 28 mart, 1919.
22. Refi Cevad. Ne diyoruz? Ne istiyoruz ?. Alemdar, 10 nisan, 1919.
23. Նույն տեղում:
24. Refi Cevad, Adalette ifrat! Tevkifler, tahliyeler, Alemdar, 11 nisan, 1919.